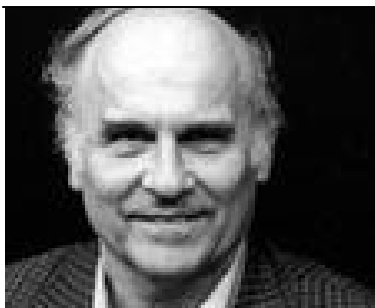

Рышард Капусьцінскі

...калі б Расея пайшла ноўгарадскім
шляхам,
яна магла б стаць іншай дзяржавай
...ным той,.....
на чале якой стала Масква...

Імперыя

Разьдзелы з кнігі

Памона гарадка Драгобыч

У Данецку я бачыў жанчыну, якая прадавала каровіны капыты. Гэта было на адной з галоўных вуліцаў – Універсітэцкай. Яна стаяла зьмерзлая, расьцірала рукі, а перад ёй на стале ляжала некалькі параў палушчаных каровіных капытоў. Я падыйшоў, і спытаў, для чаго яны. “З іх можна зварыць суп, – адказала яна, – у капытах ёсьць тлушч”.

Трохі далей стаіць гандлёвы дом “Белы Лебедзь”. Тут, у сьвеце гандлю, разгарачаны і рашучы натоўп выконвае тую самую функцыю, якую на Захадзе выконвае каляровая рэклама – прыцягвае кліентаў. Вось мноства людзей нясецца ў секцыю на першым паверсе, напірае, штурмуе. Прывезьлі боты. Пайшоў, каб паглядзець бліжэй. Прадавалі боты па адной пары на чалавека. Усё роўна – якую пару, усё роўна – каму, бо прадавачкі нават не зазіралі, што знаходзіцца ў каробках. Кожны хапаў

*Працяг.
Пачатак
у №5-6 (30-31)
за 2007 год
і №1 (32).*

*Пераклад
з польскай
Яўгена
САЛЕЙЧУКА.*

каробку, вырываўся з натоўпу і станавіўся ўбаку, у месцы, дзе адразу ўтварыўся пункт абмену. Паступова, шляхам ланцуговых пагадненняў, дыскусіяў і кампрамісаў, людзі набліжаліся там да ідэалу, які заключаўся ў тым, каб мець такія боты, якія патрэбныя.

Прафесар эканоміі Галіна Габерна расказала мне, як выглядае падзел даходу фабрыкі ці капальні ў Данецку: 54 адсоткі забірае Масква, 30 адсоткаў забірае Кіеў, 11 адсоткаў забіраюць улады Данецку, 5 адсоткаў застаецца прадпрыемству.

Я запытаўся ў дзяўчыны, якая стаяла на прыпынку, як дайсьці да вакзалу. “А я вам пакажу”, – прапанавала яна. Нягледзячы на тое, што гэта быў цэнтр гораду, мы па лыткі брылі па гразі. Было пахмурна, хвастаў вецер.

Данецк – гэта цэнтр горнай прамысловасьці Украіны, у некаторых раёнах адвалы вугалю і шлаку ляжаць проста на вуліцы. Чорны пыл асядае на сьценах дамоў, утвараючы на фасадах аднолькавых шматпавярховікаў, што цягнуцца кіламетрамі, цёмныя палосы, шэра-сьвінцовыя пацёкі, карычневыя, іржавыя лішці.

“Вам падабаецца Данецк?” – спытала няўпэўнена дзяўчына. Людзі ўражлівыя на такія справы, адчуваюць прыкрасьць, калі сказаць ім нешта крытычнае. Я пачаў ліхаманкава і старанна шукаць сьветлыя бакі гораду, але ў маім голасе відаць не было шчырасьці, бо калі я замоўк, яна адказала рашуча, нават ганарыста: “Але затое летам у нашым горадзе цвітуць ружы. Мільён руж. Вы можаце ўявіць сабе? Мільён руж!”

Чакаючы цягнік я правёў на вакзале ў Данецку палову ночы. Вечарам тут усё ўжо зачыненае: і адзіны бар, у якім прадаюць гарбату з цукрам, і шапік з газетамі, і білетныя касы. У вялікай, ледзь асьветленай зале, на драўляных лаўках цесна седзячы і лежачы, сьпяць людзі. Змучаныя падарожжам і чаканьнем, яны адпачываюць падчас сну ў самых незвычайных, кататанічных позах. Закутаныя ў шалікі і хусткі, схаваныя ў аблавухі і паліто, здалёк яны выглядаюць, як нерухомыя, пукатыя клункі, цюкі, скруткі пакладзеныя радамі.

Цішыня, задуха і змрок.

Але раптам, у куце залы, з нябачнай глыбіні аднаго з тых клункаў даносіцца крык. Жанчына падхопліваецца, кружыцца па зале, кідаецца бездапаможна. «Злодзеі! Злодзеі!», – крычыць у распачы. Напэўна прачнулася і адчула, што няма сумачкі. Нейкі час кружыць паміж лаўкамі, бегае, зьдзіўляецца ўслых – чаму менавіта ў яе? Заклікае Бога на дапамогу, але ніхто ня рухаецца, яна блукае яшчэ нейкі час, растрапаная, заспаная, урэшце вяртаецца на сваё месца, сядзе, скручваецца ў хатуль і змаўкае.

Аднак праз момант – ізноў, у нейкім іншым месцы, іншы голас, таксама ўстрывожаны, спалоханы: «Злодзеі! Злодзеі!». І нейкая жанчына, што бегае паміж намі, паказвае пустыя рукі, але ніхто гэтага ня бачыць: усе сагнутыя, схаваныя, скручаныя ў клубкі.

Толькі бабка, якая сядзіць каля мяне, на момант адкрывае вока, кажа ці то да мяне, ці то да сябе: “Жыць страшна!” Яшчэ мацней прыціскае да сябе торбу з цыраты і зноў правальваецца ў свой неглыбокі, чуйны сон.

У нашым купэ ехала жанчына да Адэсы, на шлюб сына. Яна жыла недзе ў Сібіры, над Ленай. У купэ едуць звычайна дзьве, чатыры, альбо шэсьць асобаў. Жанчыны і мужчыны разам. Звычайна строгія. Спачатку жанчыны сьцелюць сабе ложка і пераапрапаюцца, потым – мужчыны. Некалі ў якасьці

вячэрне-начнога строю папулярнымі былі піжамы, цяпер, усё часьцей – спартовыя касьцюмы. Час у чыгуначным купэ бавіцца прыемна. Усе частуюцца ўзаемна, дзеляцца хто што мае, ці то пірагамі, ці то смажанаю кураю, ці то хлебам і сырам. Адноічы надарылася мне ехаць са спадарыняй, якая вязла суп, а таксама місачкі і лыжкі – адмыслова, каб пачаставаць іншых. Звычайна ў купэ знойдзецца бутэлька гарэлкі ці каньяку, заўсёды нехта падумае, каб узяць яе ў дарогу. Бывала так, што ў мяне не было нічога паесьці, адразу іншыя аддавалі мне, што мелі. Раней людзі баяліся адзін аднаго, і ў купэ панавала маўчаньне, але цяпер галоснасьць, і ўсе гавораць, адзін перад другім. Калі ўжо зьнікнуць перашкоды, узаемны недавер аслабее, пачынаюцца аповесьці, прызнаньні, абмен думкамі.

Сібір называць самай вялікай турмой у сьвеце. Сюды цар высылаў сотні тысячаў сваіх падданных, тут бальшавікі зьнявольвалі мільёны невінаватых людзей. Але нашая сібірачка Клаўдзія Міронаўна, лічыць Сібір месцам прытулку, аазісам свабоды. Бязмерныя прасторы, велізарная тайга і недахоп дарогаў палягчалі ізаляцыю, давалі прыстанішча, дазвалялі зьнікнуць з вачэй. Клаўдзія Міронаўна расказвае, што там захаваліся цэлыя камуны іншаверцаў. І цара перажылі, і бальшавікоў – ніхто ня ведаў, дзе яны. Яшчэ расказвае, што некалі даплыў да іх чалавек на лодцы, былі ў яго з сабой папера і фарбы, алоўкі і крэйда. Ён плыў па Лене, затрымліваўся ў вёсках і хутарах і з малых, школьных ці пашпартных здымкаў маляваў маткам партрэты іх сыноў, якія загінулі на вайне. Кожная плаціла яму колькі магла. З таго жыў, ні ад каго не залежаў. А яна, сама Клаўдзія Міронаўна? Калі заганялі ўсіх у калгас, яна ноччу з мужам, з каровай і двума парсучкамі ўцяклі глыбока ў тайгу. Там пасяліліся, пабудавалі будан, а потым нават дамок і агароджу. “Цягам усяго сталінізму, – кажа яна з годнасьцю, – я ня бачыла чужога чалавека”. Як таямніцу пратрыманьня падае сваё майстэрства закаткі сала. Сала – вась у чым хаваецца сакрэт жыцьця. Сакрэт жыцьця і ўмова свабоды. Калі ня будзеце мець сала – гэта значыць, калі ня будзеце мець той асноўнай, элементарнай заможнасьці – ня будзеце свабоднымі. Вось што кажа Клаўдзія Міронаўна, дзелячыся з намі сваім самым вялікім досьведам. Потым тлумачыць, як трэба парыць слоікі, каб добра закатаць сала. Якія зёлкі ўжыць, з тых, што можна сабраць у тайзе. Падае прапорцыі і спосаб прыгатаваньня адвару. Тлумачыць, як вытрыбушыць сьвіньню і як яе разабраць.

Праз вакно бачу нібыта дарогу, якая бяжыць паралельна чыгунцы, а ў ёй затопленую, артылерыйскую групоўку – гарматы сярэдняга калібру. З гразі вытыркаюцца некалькі яшчэ новых ствалоў і станінаў, рэшта ўжо пагрузілася ў багну і ваду. І тут жа, некалькі хвілінаў пазьней, можа дваццаць бронетранспарцёраў, таксама затопленых. Нідзе няма жывой душы, пустка і пустка, плоская ўкраінская раўніна.

Ажно да самай Адэсы ямо сала, якое Клаўдзія Міронаўна кроіць з вялікага кавал-ку вострым сьцізорыкам і кладзе нам на хлеб яго спажыўныя, духмяныя лусты.

На гэты раз я не затрымліваюся ў Адэсе (яе якраз асьвятляе цёплае, раньневясновае, пасляпаўднёвае сонца), бо навошта? Каб ізноў блукаць і шукаць слядоў Малдаванкі, яе дзіравых, пакрыўленых вуліцаў? Каб глядзець, ці не прасунецца недзе цень Фроіма Грача ці Бені Крыка – сапраўднага караля? Каб знаходзіць мясьціны, якія любіў Ісаак Бабель?

Думаць пра тое, як ён ідзе на растрэл без акулераў і ня бачыць уласнай сьмерці?

Прыгарадны цягнік, якім езьдзяць з Адэсы да Кішынёву, гэта зьнішчаны, пазьбіваны цьвікамі і бляхай, лаплены дошкамі і дзіравай фанерай хлам. Паўсюль сьляды руйнаваньняў. Колькі ўжо разоў кожны вагон быў разбураны, разьбіты, паламаны і распораты? Усярэдзіне тыповая прадмеская кампанія: дружбакі, жульлё, сукі, блатныя. Гэты цягнік, гэты перон, гэты сьвет належыць ім. Яны напіраюць, рагочуць, але рагочуць нявесела, гэта рогат перасььцерагальны, агрэсіўны, які павінен справакаваць цябе. Даю слова, бо стаім цесна, чакаю, што адчую пад рабром укол нажа альбо ўбачу лязо каля свайго вока. Так едзе да Тыраспалю. Там кампанія выходзіць, далей едуць ужо толькі румынскія сяляне, пакорлівыя, маўклівыя, углядаючыся ў прыцемкі, што гусьцеюць за вокнамі.

“Усю раніцу мы правялі, аглядаючы падрабязна Кішынёў. Ва ўсім самае дзіўнае зборышча і мешаніна: на вулічных шыльдах пераплятаюцца надпісы французскія, польскія, расейскія, нямецкія, армянскія. Вулічная мова, якая пануе паўсюль – малдаўская, г. зн. румынская, і на гэтай мове крычаць тыя, што разносяць свой тавар: булкі (францолі), грушкі, кавуны і іншую садавіну (усё прадаецца на вагу). На заездным доме, у якім мы спыніліся, адна з дошак мела польскі надпіс; быў пасярэднік, як у нас жыдок, а наняты рамьзнік аказаўся родам з Вільні. Гаспадар дому меў італьянскае прозьвішча. Ва ўсім падобная мешаніна; і ня дзіўна, што Кішынёў уяўляе сабой тое, што зьяўляецца рысай насельніцтва ўсёй Бесарабіі: зборышча людзей самага рознага паходжаньня. Побач з недабіткамі Усходу заўважаем элегантнасьць у фраку, дастаўленым з Вены, і ў жоўтых глянцаваных пальчатках, таксама як побач з армянскай цырульняй шэйнэ-катрынка грае арыю Даніцэці і Беліні, вальсы Штрауса...” (Юзэф Ігнацы Крашэўскі – “Успаміны з Адэсы, Едынасу і Буджаку”).

Што засталася ад таго Кішынёву? Сёньня – гэта два гарады. Адзін пабудаваны ў апошнія дзесяцігоддзі – раёны высокіх дамоў, пакрытыя сьветлай вапнавай плітой. Гэты горад шараговых шматпавярховікаў дастаткова хутка выціскае і зносіць з паверхні стары Кішынёў – прыгожы, раскінуты на зялёных пагорках паўднёва-ўсходні гарадок, ад якога засталася яшчэ некалькі сонных завулкаў, трохі перпендыкулярна перакрываваных вулчак. Па тых вулчках можна хадзіць бясконца. Калі сьвеціць сонца, яны патанаюць у цені старых, раскідзістых вязаў, ясеняў і каштанаў. Па абодва бакі ад праезнай часткі ажно густа ад бэзу і язьміну, барбарысу і фарсіцыі. Праходзячы там, можна ўбачыць ў глыбіні падворку садочкі, альтанкі і веранды, у кветках, цёплыя, добразычлівыя.

Крутой і стромай дарогай вечарам мы паехалі на могілкі. Было вельмі цёмна. Імжэў дождж. Каля галоўнай брамы стаяў ледзь бачны ў цемры барак, у якім жыў вартульнік могілак. У барак таксама мае пакойчык ксёндз Антоні Англанеціс, малады летувіс, які гаворыць па-польску. Ён некалькі гадоў служыць у Кішынёве. Ксёндз правёў мяне да старой, зьнішчанай могілкавай капліцы, што стаяла побач, а калі мы яе агледзелі, адчыніў схаваныя дзьверы, і па сходах мы сышлі ў катакомбы, дзе знаходзілася прасторная і нават добра асьветленая капліца. Катакомбы і капліцу патаемна пабудавалі мясцовыя вернікі – немцы, як схаванае месца малітвы.

Будавалі яе гадамі, ноччу або ў сьвяты, у вялікай канспірацыі, каб ня выкрылі іх улады. Зямлю якую выцягвалі, раскідвалі па навакольных пагорках у розных месцах, бо сьвежая гара зямлі магла б выклікаць падазрэньне.

Потым ксёндз, высокі, хударлявы бландзін з энергічнымі, размахыстымі рухамі, завёз мяне на сваім разьбітым «Масквічы» да касьцёлу ў цэнтры старога Кішынёву. Адчыніў масіўныя вароты і запаліў сьвятло. Улады толькі аддалі касьцёл, у якім раней быў нейкі склад, але вернікі ўжо здолелі паставіць просты алтар і пабяліць сьцены.

Было сьветла, ціха і пуста.

Калі мы ішлі, вакол чулася высокае рэха нашых крокаў. Мы спыніліся перад прэзьбітэрыям.

«Я застаўся адзін, – сказаў ксёндз. – Усе мае вернікі, тысяча пяцьсот немцаў, нядаўна выехалі з Кішынёву».

Мяне адвялі да нейкага дому, дзе ў вялікім бетонным і цёмным падвале працаваў Леанід Недаў. Недаў трапіў у лагер на сем гадоў, бо сказаў: “За румынамі было больш каўбасы”. Калі ён выйшаў у 1964 годзе, Салжаніцын прыслаў яму з Разані тэлеграму: “Всеї душой поздравляем, радуемся”. У той час зьнялі Хрушчова, уладу ў Крамлі ўзяў Брэжнеў. Пасьля выходу з лагера галодны і беспрацоўны Недаў задумаўся, з чаго ён будзе жыць. Паколькі меў нейкія мастацкія здольнасьці (скажам: пэўнае мастацкае майстэрства), ён вырашыў адліваць са сьвінцу фігуркі правадыроў партыі, а затым прадаваць іх установам і людзям на рынку. Гэта была нядрэнная задума, бо калі б у тыя часы нехта адмовіўся б купляць падобныя дробныя культавыя прадметы дзеячоў, мог бы быць абвінавачаны, што зьяўляецца ворагам савецкай улады. Ён пачаў з Леніна, але паколькі меў мала сьвінцу і не хапала яму досьведу, фігуркі Уладзіміра Ільіча атрымаліся маленькімі, такія маленькія, як алавыя жаўнерыкі. Недаў спалохаўся, бо адразу ўявіў сабе, за што ізноў адправіцца ў лагер.

“Ленін вялікі, – скажа сьледчы, – а ў цябе ён атрымліваецца ня большы за алавыя жаўнерыка.”

“Я так спалохаўся, – працягваў распавядаць мне Недаў, – што ноччу кінуў у кацялок і расплавіў увесь запас фігурак Леніна.” Ну добра, але каго цяпер адліваць? Сталіна – не, бо зганьбаваны, Хрушчоў – зганьбаваны, застаўся Брэжнеў. Але Недаў быў ужо асьцярожны – ён паклапаціўся пра значны запас сьвінцу, а таксама зрабіў большую форму. Такім чынам, дзякуючы Брэжневым, якіх адліваў у рознай форме – то галаву, то бюст – ён перажыў дваццаць гадоў. Калі я спусьціўся ў цёмны, ажно чорны падвал, каля разагрэтай адлівачнай печы, нібыта дужы і працавіты Гефест: у задушлівых, атрутных выпарэньнях гарачага сьвінцу ледзь бачны за завесай дыму стаяў Недаў. Гэта была ўжо новая эпоха, і Недаў пераплаўляў Брэжнева на фігуркі Сьвятога Юрыя і мясцовага патрона – сьвятога Штэфана.

Ноччу з Кішынёва – у Кіеў. Я ня сплю, чакаю, калі цягнік затрымаецца на станцыі ў Вінніцы. Тры гадзіны раніцы. Глыбокая цемра, некалькі слабых ліхтароў ледзьве асьвятляюць стары вакзал. Нейкія нерухомыя постаці на пероне. Імжыць дождж, кроплі сыцяюць па шыбе. Больш нічога не відаць, рэшта, тая страшная рэшта, там, за будынкам станцыі, у глыбіні ночы. Вінніца гэта месца масавага забойства: яшчэ адна Катэнь – на тэрыторыі

Украіны. У 1937-38-м гадах НКВД растраліла тут тысячы і тысячы людзей. Колькі дакладна – невядома. Яшчэ ў 1943 годзе немцы адкапалі парэшткі 9432 ахвяраў і далейшая эксгумацыя прыпыненая – да сёння. У магілах ляжаць у асноўным украінцы і палякі. У адным месцы, у самім горадзе, каля купы старых дубоў адкапалі 13 масавых магілаў. Ляжыць у іх 1383 забітыя чалавекі. На магілах тых 1383 ахвяраў, забітых стрэламі ў патыліцу, зрабілі Парк Культуры і Адпачынку. Пасля заканчэння выканання прысуду на магілах пабудавалі танцавальныя пляцоўкі, а на адной – пакой сьмеху.

У Кіеве я жыў на бульвары Дружбы народаў, у старой пані – М. Ж. У мяне свой маленькі і цёплы пакойчык, поўны кніжак, у тым ліку і па гішпанску, бо гаспадыня перакладчыца з гэтай мовы. Маленькая прыбіральня, як большая частка падобных ёй у гэтай краіне, ад падлогі да столі запоўненая рулякамі туалетнай паперы і торбачкамі з пральным парашком. Шчырая М.Ж. клапоціцца пра мяне і нават, калі я вяртаюся вельмі позна, падаграе мне нейкі суп, у якім заўсёды ёсць кавалак мяса з косткаю. Якраз, калі я ем суп, М. Ж. расказвае мне, якім цудам яна здабыла гэтае мяса з косткай, бо, безумоўна, гэта сапраўдны цуд – М. Ж. і я ведаем пра гэта добра.

Узгадваю М. Ж., бо нядаўна павінен быў расказаць групе людзей, што такое трагедыя, трагедыя лёсу, трагедыя жыцця, а таксама даць нейкі прыклад. Для мяне прыкладам зьяўляецца М. Ж. Дзесяць гадоў таму муж М. Ж. эміграваў у Нью-Ёрк. Спачатку бедаваў, але потым яму дапамагла габрэйская абшчына і муж М. Ж., пра якога яна цяпер можа сказаць – былы муж, стаў на ногі. Адзінай блізкай асобай, якая засталася ў маёй гаспадыні, была яе ўнучка. Унучцы пятнаццаць гадоў. М. Ж. ужо вельмі хвора, зашмат важыць і мае цяжкасці з ходою. Аднаго дня я вяртаюся, а М. Ж. трымае ў руцэ ліст і выразна нярэвецца. Гэта ліст ад яе мужа, былога мужа, які піша – адпраў мне нашу ўнучку, я ёй дам тут адукацыю, я дам добрае развіццё, дам ёй усё. М.Ж. добра разумее, што яе муж, былы муж, мае рацыю: якая будучыня можа чакаць яе ўнучку ў Кіеве? А дзіця ж такое здольнае! Але, калі ўнучка паедзе, М.Ж. застанецца адна, цалкам адна, а, што тут шмат гаварыць, трэба лічыцца з жахлівымі праявамі ўзросту, трэба глядзець жыццём у твар. Аднак з іншага боку, ці можна адабраць ва ўнучкі такі залаты шанец? Бо там яна можа стаць і лекарам, і на скрыпцы граць, і пазнаёміцца з багатым чалавекам.

І што пан пра ўсё гэта думае? – пытае мяне ў роспачы М.Ж. Я гляджу, як дрыжыць яе поўнае цела, як увесь час яна сказ за сказам перачытвае той радасна-злавесны ліст (змест якога цэлы дзень хавае ад унучкі), і адчуваю, што апынуўся ў сярэдзіне чалавечай трагедыі. Маўчу, а потым пачынаю прасіць у М.Ж. прабачэння. “Прашу мне прабачыць, – кажу я, – ня злуйцеся, калі ласка, але насамрэч я ня ведаю, што адказаць.”

Палітыка настолькі тут пануе над усім, што я міжволі хацеў пачаць гэты даклад з пераказу чарговай пастановы, якую прыняў нядаўна парламент Украіны ці з размовы з адным мясцовым дзеячом, але тут жа падумаў, што – не, спачатку раскажу нешта іншае, а менавіта пахвалю Кіев, як горад. Гэта адзіны з вялікіх гарадоў у былым СССР, дзе вуліцы служаць не для паспешнага перасоўвання да дому, а для хады, для шпацыравання. Падобна мабыць толькі ў Пецярбургу, але там перашкаджае клімат: значна

халаднейшы, ветраны, даждлівы ці марозны. Кіеў жа цёплы, зацішны, сагрэты ў сонцы. Апоўдні ў цэнтры гораду можна ўбачыць натоўпы людзей, і гэта натоўпы зусім не палітычныя, не мітынгуючыя, але звыклыя тысячы мінакоў, якія вышлі з душных, цесных офісаў і кватэраў, каб глынуць сьвежага паветра. Апроч таго Кіеў – гэта горад, у якім захаваліся сьляды былых кавярняў. У іх можна, адстаяўшы сваё ў чэргах, атрымаць шклянку гарбаты і пірожнае: рэч, якую цяжка ўявіць, напрыклад, у Маскве.

Горад ляжыць на пагорках, некаторыя вуліцы крутыя і вельмі стромкія. З вяршыняў пагоркаў відаць даліну Дняпра і сам Днепр – раку, што раскінулася, як Амазонка, як Ніл, спакойную, павольную, з бясконцай колькасьцю рукавоў, затонаў і выспаў. Калі украінцы стануць заможнымі, тут будзе поўна лодак з ветразямі і яхтаў – пакуль тут глуха і пустынна.

Архітэктура Кіева – гэта тэма для асобнай аповесьці. Тут можна ўбачыць усе эпохі і стылі: ад цудам уратаваных сярэдневечных кляштараў і цэркваў да жудаснага, сталінскага сацрэалізму. А паміж тым і барока, і неакласіцызм, і перш за ўсё вельмі багатая сэцэсія. Які ж гэта павінен быў быць прыгожы горад! Зьнішчэньне гэтай архітэктурнай перліны пачалося пасля 1917 году і працягваецца практычна дагэтуль. Адночы я купіў сабе выдадзены нядаўна аматарамі Старога Кіеву незвычайны дакумент – план гораду і сьпіс наўмысна разбураных будынкаў, касьцёлаў, палацаў, могілак. Сьпіс пералічвае 254 аб'екты, якія большавікі зраўнялі з зямлёй, каб сьцерці сьляды культуры Кіеву. 254 аб'екты – гэта ж цэлы горад! На шчасьце, бяздарнасьць і непрадуктыўнасьць сістэмы дзейнічалі тут на карысьць мастацтву. Рэжым быў ня ў стане ўсё зьнішчыць, засталася яшчэ шмат цэркваў і будынкаў, якія прыцягваюць нашу ўвагу і выклікаюць захапленне.

Аднак гэтае вонкавае хараство гораду не павінна падманваць. У многіх дамах, нават у цэлых кварталах, жывецца жахліва. Лесьвічныя клеткі брудныя, шыбы павыбіваныя, у прыбудовах і на падворках цёмна, бо лямпачкі або скрадзеныя, або пабітыя. У многіх дамах няма халаднай вады, цёплай або наогул ніякай. Усеагульнае бедства гэтых памяшканьняў – прусакі ды ўсялякія іншыя дакучлівыя інсэкты. Я жыў там і наведваў маіх знаёмых, і ведаю, як гэта выглядае. Так званы савецкі чалавек – гэта перш за ўсё чалавек сьмяротна змучаны, нельга здзіўляцца, калі ён нават ня мае сілы радавацца атрыманай свабодзе. Гэта бягун на доўгія дыстанцыі, які дабег да мэты і ўпаў зьнясілены і ня здольны нават узняць руку ў жэсьце перамогі.

Успамінаю пра тыя мучэньні і жахі штодзённага існаваньня, бо ў плыні інфармацыі, якая цячэ ў сьвет пра падзеі ў былым СССР, зусім няма вобразаў жыцьця звычайных людзей, тых мільёнаў і мільёнаў заклапочаных, зьнясіленых і бедных абывацеляў, што шукаюць ежу, вопратку, а часта проста дах над галавой. Ужо няшмат што можа іх суцэшыць, выклікаць радасьць і энтузіязм.

Кіеўскі Хрышчачык – гэта свайго роду мясцовыя Елісейскія Палі. Калісьці там было некалькі добраабяспечаных кнігарняў, але цяпер у кнігарнях пуста: класікаў марксізму-ленінізму ўжо не друкуюць і не прадаюць, а новай літаратуры яшчэ няма. Проста – пераходны перыяд. Усё тлумачыцца адным акрэсьленьнем-ключом: пераходны перыяд. Камунізм распаўся, а што будзе далей – пабачым. Кожны напаяўняе будучыню сваім уласным бачаньнем,

колькі людзей – столькі чаканьняў, спадзяваньняў і мараў. Але існуюць тысячы, а можа і мільёны такіх, што ня маюць ілюзіяў. Яны ўдзень і ўначы натоўпамі асаджваюць кансуляты іншых краінаў (у Маскве я бачыў грамаду людзей нават перад амбасадай Конга. У Конга? А няхай будзе Конга! Абы далей ад гэтага... і тут непрыстойнае, вельмі непатрыятычнае слова). Савецкія людзі цяпер узгадваюць, што яны ніякія не грамадзяне СССР, толькі проста грэкі, немцы, габрэі, індусы, іспанцы, ангельцы, французы і г.д., і больш за ўсё на сьвеце яны хочуць вярнуцца ў свае краіны, да сваіх сімвалічных дамоў, на зямлю сваіх прапрадзедкаў. Хочуць выехаць і пакінуць набытак свайго жыцьця? Які набытак? – кажуць здзіўленыя. У гэтай краіне ніхто ніколі нічога не зарабіў! Ну, можа, некалькі гадоў ссылкі, можа, цёмны кут у камуналцы, можа, пенсіі ў тры даляры за месяц.

Пасярэдзіне Хрышчаціку ёсьць пляц (учора – Кастрычніцкай рэвалюцыі, цяпер – Незалежнасьці), які прыўзьнімаецца ўгару ў тым месцы, дзе яшчэ сёньня (31 жніўня 1991 году) стаіць помнік Леніну. Яшчэ сёньня, бо ўжо зранку работнікі зьбіраюць пад’ёмны кран – будуць здымаць помнік. За гэтай аперацыяй назірае гарадскі зброд, а таксама некалькі брыгадаў заходняй тэлевізіі, якія страшэнна нудзяцца ў Кіеве, і вось нарэшце будуць мець заняткаў. Помнік трэба зьняць, бо, апроч усяго, на каменнай постаці Правадыра Рэвалюцыі зьявіліся непрыязныя яму надпісы кшталту – КАТ, СС ці – самае мяккае – ЛЮЦЫФЕР. Помнікаў Леніну ва Украіне процьма, падаюць інфармацыю, што 5 тысячаў. Адкуль узятая тая лічба? Гэта проста. Дастаткова скласьці лічбы фабрыкаў, школаў, шпіталяў, калгасаў, вайсковых частак, портаў, вакзалаў, вучэльняў, вёсак, мястэчак, гарадоў, скрыжаваньняў дарогаў, большых плошчаў, мастоў, паркаў і г.д. і да т.п., дастаткова гэта ўсё падсумаваць, ведаючы, што паўсюль павінен быў стаяць помнік Леніна, і атрымаем гэтую лічбу ў пяць тысячаў.

Зрэшты з устанавленьнем помнікаў Леніна бывалі клопаты зусім ня меншыя, чым цяпер з іх дэмантажам. У суседняй з Украінай Малдове я пазнаёміўся з чалавекам, які адбыў 10 гадоў у лагеры за тое, што павінен быў паставіць у клубе на другім паверсе цяжкі бюст Леніна. Дзьверы былы завузкія, дык той няшчасны вырашыў зацягнуць бюст праз балкон, абвіўшы шыю аўтара “Марксізму і эмпірыякрытыцызму” тоўстай вярхоўкай. Яшчэ не пасьпеў ён разматаць пятлю, а яго ўжо кінулі на дно турэмнага лёху.

Калі мінуць помнік і пайсьці яшчэ вышэй угору, мы дойдзем да малой і зацішнай вулачкі імя Арджанікідзэ, на якой (сімвалічна) разыгралася ўся сучасная украінская рэвалюцыя. На пачатку той вулачкі стаіць непрыкметны і даволі зьнішчаны палацык – сядзіба Саюзу пісьменьнікаў Украіны, галоўная кватэра рэвалюцыі. Паблізу ж, амаль насупраць, уздымаецца магутны гіганцкі, прыгнятальны гмах – ЦК Камуністычнай Партыі Украіны – месца кіраваньня тых, хто быў жахам для рэспублікі – Кагановіча, Шчарбіцкага, Івашкі. Два дамы – архітэктурныя Давід і Галіяф, частыя змаганьні паміж імі і фінал, на гэты раз шчасьлівы: Давід перамог Галіяфа.

У палацыку на Арджанікідзэ я быў год таму, бо мне казалі, што тут я магу спаткаць кіраўніка Народнага Руху Украіны па справах перабудовы, паэта Івана Драча. Рух узьнік адносна позна – у верасьні 1989, і ўвайшлі ў яго розныя незалежныя і апазіцыйныя групоўкі, якія гадамі перасьледваліся і зьнішчаліся, сярод якіх галоўнай была Украінская Хельсінская група. Характэрна тое, што да прыгнятаемых і зьнішчаемых таксама належала Таварыства украінскай мовы. Як і кожная рэвалюцыя,

так і тая, на Украіне разыгрывалася паміж іншым за мову. Палова жыхароў 52-мільённай Украіны ці не гаворыць па-украінску, ці ведае мову слаба. 350 гадоў русіфікацыі павінны былі даць такі вынік. Цэлыя дзесяцігоддзі дзейнічала забарона друкаваньня кніжак па-украінску. Ужо ў 1876 Аляксандр II загадвае, каб навучаньне ў школах ва Украіне адбывалася толькі парасейску. Нядаўна, некалькі месяцаў таму, я быў у трэцім па велічыні горадзе Украіны – Данецку. Другі год там цягнулася змаганьне за адкрыцьцё, бадай, адзінай пачатковай школы з украінскай мовай. Настаўніцы зьбіралі дзяцей у парку і там навучалі іх украінскай мове. Вывучаць украінскую? Гэта ж была контрэвалюцыя, імперыялістычная інтрыга!

У тым жа Данецку, падчас нейкай маніфестацыі, малады дзеяч Руху наважыўся выцягнуць з-пад пінжака і ўзьняць у гару жоўта-блакітны ўкраінскі сьцяг. Людзі глядзелі здзіўленыя, ашаломленыя. “Хай прызвычайваюцца”, – сказаў ён мне шматзначна.

Вельмі спрошчана можна сказаць, што ёсьць дзьве Украіны: Заходняя і Усходняя. Заходняя (былая Галіцыя, землі якой уваходзілі ў склад перадаваенай Польшчы) больш “украінская” за Усходнюю. Яе жыхары гавораць па-украінску, адчуваюць сябе стоадсоткавымі украінцамі, ганарацца гэтым. Тут захаваўся дух народу, яго індывідуальнасьць, яго культура. Інакш гэта выглядае на Усходняй Украіне – тэрытарыяльна большай за Заходнюю. Тут жыве больш за 13 мільёнаў карэнных расейцаў і сама мала столькі паў-расейцаў, тут русіфікацыя была больш інтэнсіўная і жорсткая, тут Сталін зьнішчыў амаль усю інтэлігенцыю. У 1932-33 гадах Сталін замарыў голадам да сьмерці некалькі мільёнаў украінскіх сялянаў і загадаў растраляць некалькі дзясяткаў тысячаў украінскіх інтэлігентаў. Уратаваліся тыя, хто ўцёк за мяжу. Украінская культура лепш захавалася ў Таронта і Ванкуверы, чым у Данецку і Харкаве.

Адрозьненні паміж Заходняй Украінай (якую называюць украінскім П’емонтам) і Усходняй былі заўважныя і цяпер, у месяцы барацьбы за незалежнасьць. Штомесячнік «Дружба народов», які выходзіць у Маскве (№4, 1990) піша: «У Кіеве, у якім налічваецца 3 мільёны жыхароў, на маніфестацыю за незалежнасьць прыйдзе 40 тыс. чалавек, а ў Львове (сталіца Заходняй Украіны), які налічвае 1 мільён жыхароў, на маніфестацыю прыйдзе 300 тысячаў. У Данецку, большым за Львоў, на маніфестацыю прыйдзе 5 тысячаў.»

Я вяртаюся на вуліцу Арджанікідзэ, да палацыка літаратараў. Да Івана Драча цяжка патрапіць. Ягоны пакой асаджваюць дзясяткі людзей. Яны прыехалі сюды з усёй Украіны, хочуць падзяліцца сваімі клопатамі, шукаюць парады і дапамогі. Я бачу, што ня маю шанцу на размову. Позна ўвечары, ужо з гатэлю, тэлефаную яму дахаты. “Паспрабуем заўтра”, – кажа ён стомленым голасам.

Ён выдатны паэт, мае значны набытак, але цяпер ня мае часу каб пісаць. “Трэба адкласьці паззію, і ратаваць Украіну, яе культуру”, – кажа. Русіфікацыя зайшла так далёка, што праз некалькі гадоў не было б каму чытаць украінскую літаратуру. Зрэшты, тую літаратуру трэба толькі вярнуць тутэйшаму чытачу. Звычайны украінец нават ня ведае прозьвішчаў іх найвялікшых пісьменьнікаў XX стагоддзя – Мыколы Хвylёвага і Володыміра Выннычэнкі. Гэта былі прозьвішчы, якія рэжым хацеў асудзіць на забыцьцё. Колькі жыхароў Украіны мелі доступ да вершаў Васыля Стуса, Алексы Ціхага, Юрыя Літвіна – украінскіх паэтаў забітых у апошнія гады КДБ?

Кніжкі на ўкраінскай мове складаюць толькі 20 адсоткаў друкаваных тут. Рэшта – гэта ў асноўным расейскія кніжкі. Яшчэ ў 1863 годзе Масква выдала забарону друкаваньня на Украіне якіх-небудзь кніжак па-украінску за выключэньнем твораў мастацкай літаратуры.

Неяк чарговы раз я прыехаў у Кіеў у канцы студзеня 1990 году. Мае суразмоўцы былі вельмі ўсхваляваныя тым, пра што распавядалі. А ўсе распавядалі пра адно – пра тое, што 21 студзеня, у гадавіну абвяшчэньня кароткачасовай незалежнасьці Украіны ў 1918 годзе, сотні тысячаў людзей падалі сабе рукі і стварылі ланцуг даўжынёй звыш за 500 кіламетраў паміж Кіевам, Львовам і Івана-Франкоўскам. Сёньня, у сувязі з гэтым, што адбылося ў жніўні 1991, у сувязі з тым, што абрынуўся добры кавалак сьвету (а для многіх людзей – увесь сьвет), такая падзея, як утварэньне ланцуга з рук даўжынёй нават у 500 кіламетраў, можа здавацца нязначным жэстам, але для маіх суразмоўцаў гэта было ўзрушэньне, цуд, рэвалюцыя. Па некалькіх прычынах. Вось жа – першы раз была праведзеная вялікая акцыя не па ўказаньні ЦК, а па ініцыятыве маладой, незалежнай арганізацыі – Рух. Аказалася, што так званая “кіраўнічая роля партыі” – фікцыя, што кіраўнічую ролю выконваюць арганізацыі, якія заклікала да жыцьця само грамадства, і толькі іх гэтае грамадства хоча слухаць. Па-другое, аказалася, што украінцы захавалі памяць пра сваю першую незалежнасьць, памяць, якую бальшавікі цягам 70 гадоў спрабавалі сьцерці. Той ланцуг меў вялікае псіхалагічнае значэньне. Ён заціснуўся вакол найбольшага жаху саветызму, якім ёсьць пачуцьцё безвыходнасьці, безнадзейнасьці.

З гэтага моманту гісторыя ва Украіне паскарае свой бег. Яшчэ ў лютым Папа Ян Павел II зацвярджае структуру Украінскай Каталіцкай Царквы (адносіны паміж чатырма хрысьціянскімі супольнасьцямі – Украінская Каталіцкая Царква, Рыма-каталіцкі Касьцёл, Праваслаўная Царква і Украінская Аўтакефальная Праваслаўная Царква – гэта асобны, поўны напружаньняў, эмоцыяў і болю разьдзел у жыцьці сучаснай Украіны). У сакавіку па ўсёй рэспубліцы адбываюцца выбары ў рады ўсіх узроўняў. У трох абласьцях (гэта ізноў Заходняя Украіна) уладу здабывае дэмакратычная апазіцыя (як бы радаваўся мой любімы украінскі пісьменьнік, стваральнік ідэі дэмакратычнай Украіны – Выннычэнка!). Нарэшце надыходзіць дзень 16 чэрвеня – парламент ухваляе дэкларацыю пра суверэннасьць УССР. Дэкларацыя ўсталёвае першынства правоў рэспублікі над заканадаўствам СССР, а таксама права рэспублікі мець уласную армію і ўласную валюту. Дэкларацыя абвяшчае, што Украіна будзе дзяржавай нейтральнай і бязьядзернай (апошняе мае вялікае значэньне, бо на тэрыторыі рэспублікі знаходзяцца вялікія арсеналы зброі масавага зьнішчэньня). Пры ўсёй сваёй пераломнай і гістарычнай значнасьці, Дэкларацыя ад 16 чэрвеня ў тым моманце – гэта больш пракламацыя намеру, чым дакумент, які пацвярджае фактычны стан.

Таму барьцьба цягнецца далей. Восеньню распачынаюцца страйкі гарнякоў і студэнтаў. Студэнты акупуюць цэнтр Кіеву, дамагаюцца адстаўкі савецкіх лідэраў рэспублікі. На працягу таго ж году ва Украіне ўзьнікае каля 20 палітычных партыяў, вялікую ролю сярод якіх адыгрывае Украінская рэспубліканская партыя і, паміж іншым, Украінская партыя зялёных (Чарнобыль знаходзіцца усяго ў 80 кіламетрах на поўнач ад Кіева!).

Надыходзіць 19 жніўня 1991 году.

Спроба перавароту ў Маскве. Ва Украіне пануе спакой. Украіна чакае. Але праз некалькі дзён у Кіеве збіраецца Вышэйшая Рада Украіны, якая 24 жніўня, “працягваючы тысячагадовую традыцыю дзяржаўнасьці”, абвешчае “стварэньне самастойнай украінскай дзяржавы – Украіны”. Пракламацыя дадае, што “тэрыторыя Украіны непадзельная і недатыкальная”. У навалі здарэньняў, якія коцяцца ў той час праз сьвет з хуткасьцю і сілай магутнай лавіны, той факт, што ў Еўропе зьяўляецца раптам вялікае (па стандартах нашага кантыненту) дзяржава, не выклікае ашаламляльнага ўражаньня. Нашае ўяўленьне (гэты закон некалі апісаў Уолтэр Ліпман) застаецца ззаду здарэньняў, патрабуе часу, каб зразумець іх сэнс і ахапіць памер.

Але расейцы з ходу зразумелі, што адбылося. Я назіраю ў Маскве за сесіяй Вярхоўнага Савету СССР. Момент драматычны, бо прамаўляе Лук'янаў, які перад гэтым быў старшынём таго Савету, правай рукой Гарбачова, цяпер абвінавачаны ў тым, што быў ідэйным кіраўніком змовы супраць Гарбачова. У звычайна шумнай зале пануе ідэальная цішыня. Раптам, вядоўца сесіі дэпутат Лапцін, перапыняе пасяджэньне і кажа нярвовым голасам: “Таварышы, здарэньне ў Кіеве. Туды зараз жа павінна ляцець дэлегацыя Вярхоўнага Савету Расеі і СССР!” На чале дэлегацыі адлятаюць – намесьнік Ельцына Руцкой і гараданачальнік з Пецярбургу – Сабчак. Абодва адыгралі вядучую ролю ў зьвяржэньні неасталінскага путчу, але абодва яны расейцы і разумеюць, чым ёсьць Расея без Украіны. “Без Украіны, – пісаў яшчэ ў трыццатых гады польскі гісторык Вансовіч, – Масква будзе адсунутая ў паўночныя лясы”.

Будучыня Украіны будзе разьвівацца ў двух кірунках. Першы – гэта стасункі Украіны з Расеяй, другі – гэта стасункі Украіны з Еўропай і са сьветам. Калі тыя сувязі будуць складвацца пасьпяхова, шанцы Украіны вялізныя. Бо гэта краіна ўрадлівай зямлі і карысных выкапняў, адораная цёплым, спрыяльным кліматам. Гэта вялікі, больш за 50 мільёнаў, народ – моцны, энэргічны і амбітны.

Увосень 1990 году Аляксандр Салжаніцын абвясціў свой праект дзяржавы, якая на яго думку павінна ўзьнікнуць на месцы СССР. Загаловак той публікацыі – “Як адбудаваць Расею?” Салжаніцын прапануе, каб будучая дзяржава складалася з Расеі, Беларусі, Украіны і паўночнага Казахстану. Рэшту аддамо, прапаноўваў Салжаніцын, бо “мы ня маем сілы для перыферыі”.

Украінцы адкінулі той праект. “Адзіным рашэньнем украінскай праблемы – напісаў нядаўна адзін з украінскіх дысідэнтаў, Леанід Плюшч – гэта стварэньне ўласнай дзяржавы, якая арганізуе абарончыя механізмы і адпаведна сродкі для разьвіцьця культуры”. Украінскія інтэлектуалы, якія баяліся расейскіх камуністаў, цяпер пільна сочаць за поглядамі расейскіх дэмакратаў. Вось які выраз, зьвязаны з гэтым неспакоем, падае адзін з цудоўных украінскіх эсэістаў Мікалай Рабчук, які, пішучы пра праграму расейскага Руху Дэмакратычных Рэформаў, адкрыта задае пытаньне – “Імпер-дэмакраты” замест “Імпер-камуністаў?” У падобным духу выказалася напачатку верасьня ўдава Сахаравы – Ірына Бонэр. “Я баюся таго, – сказала яна, – што хаваецца ў расейцах, іх “духу экспансіі і дамінаваньня”.

А стасункі Украіны са сьветам? Перад усім да 1917 году, а на значных абшарах ажно да 1939, Украіна была адным з самых стракатых на сьвеце дываноў культур, рэлігіяў, моваў, вельмі багатым, каляровым садам, у які

людзі з Захаду паглыбляліся са здзіўленьнем і захапленьнем. Колькі ж тут яшчэ, нягледзячы на спусташэньні і знішчэньні, польскіх, расейскіх, габрэйскіх, вугорскіх, італьянскіх, аўстрыйскіх, нямецкіх, румынскіх сьлядоў. У верасьні я быў на польскіх могілках у Жытоміры (150 км ад Кіеву па дарозе да Львову). Магіла сына Манюшкі, жонкі Крашэўскага, сястры Падэрэўскага, сям’і Конрада. Склеп сям’і генерала Дамброўскага, які да нядаўняга служыў як выпадковы публічны дом.

Сілай Украіны зьяўляецца яе эміграцыя. Вялікая частка канадскай пшаніцы расьце на палях украінскіх фермераў у Альберце і Антарыё. Украінцы ствараюць уплывовыя, эканамічна і культурна моцныя суполкі ў Дэтройце, Нью-Ёрку і Лос-Анджэлесе. Таксама ў Заходняй Еўропе. Гэтыя эмігранты вельмі прывязаны да Украіны, украінскі патрыятызм мае сялянскую рысу: ён моцна ўкаранелы ў роднай зямлі. Ужо сёньня ў Кіеве поўна украінцаў з Канады і ЗША. Яны хочуць засноўваць банкі і прадпрыемствы, яны хочуць гандляваць, адкрываць выдавецтвы. Ужо ў хуткім часе Украіна будзе мець уласныя авіялініі, уласны марскі флот. Уласную валюту і армію.

Запытаны пра будучыню Украіны, адзін з яе кіраўнікоў – Міхайла Гарынь, сказаў нам у Кіеве: “Мы хочам, каб Украіна была дзяржавай сьветлай, добрай, дэмакратычнай і гуманістычнай”.

Сьветлай, добрай, дэмакратычнай і гуманістычнай.

Амін.

Львоў. Аднаго вечару ксёндз Людвік Камялёўскі забірае мяне да свайго дому. Ён жыве з маці і хоча, каб я пазнаёміўся менавіта з ёй.

Пані Браніслава пажылая жанчына з цёплым і ласкавым тварам. Сагнутая, нібы нясе нябачны цяжар, гаворыць спакойным ураўнаважаным голасам, нібы тое, пра што яна расказвае, датычыла яе, але ў нейкім іншым увасабленьні, з якім яна, тая, якая цяпер сядзіць перада мной, мае ўласна ўжо няшмат агульнага. Калі я потым думаў пра яе, узгадалася мне меркаваньне старога Поля Кладэля: “Я гляджу на сваё мінулае жыцьцё як на выспу, што аддаляецца”. Шалёнае паскарэньне і *przemienność* гісторыі, што зьяўляецца сутнасьцю часу, у якім мы жывём, спрычыняюцца да таго, што ў многіх з нас адначасова існуе некалькі постацяў, амаль абыякавых да сябе, і нават узаемна спрэчных.

Пані Браніслава нарадзіла дзесяць дзяцей. Шасьцёра з іх памерла ў яе на руках ад голаду. Яна зьяўляецца жаночым увасабленьнем Іова, Іова эпохі Вялікага Голаду. Тое, што менавіта яна – жанчына – перажыла той катаклізм, толькі пацьвярджае тую праўду, што Вялікі Голад найбольш ахвяраў паглынуў сярод дзяцей і мужчынаў. Жанчыны аказаліся адносна мацнейшыя, найбольш трывалыя. “Які гэты Пан Бог добры, – кажа ў пэўны момант пані Браніслава, – што ён даў мне столькі сілы!”

Тут, у невялікім пакойчыку, я аглядаю сцэны Вялікага Голаду вачыма маткі ксяндза Людвіка (ксёндз самы малодшы з яе дзяцей). Я не пытаюся ні пра імёны памерлых, ні пра тое ці існуюць іх магілкі, бо думаю, што не павінен пытацца ні аб чым, і слухаць толькі тое, што будзе мне даверана.

Спачатку кратка пра гісторыю Вялікага Голаду: напачатку 1929 году XVI канфэрэнцыя ВКП(б) зацьвярджае праграму ўсеагульнай калектывізацыі. Сталін вырашае, што да восені 1930 году ўсё сялянства ў яго дзяржаве (што ў той час азначае тры чвэрці грамадства, больш за сто мільёнаў людзей) павінна апынуцца ў калгасах. Але сяляне ня хочуць уступаць у калгасы. Тады

Сталін душыць іх супраціўленьне двума метадамі. Сотні тысячаў сялянаў адпраўляе ў лагеры ці прымусова вывозіць і селіць у Сібіры, рэшту хоча прымусіць да паслухмянасьці голадам. Галоўны ціск прыпаў на Украіну, на тыя землі, дзе ў вёсцы Бутрын, павет Шэпятоўка, жыла са сваім мужам Юзэфам і з дзецьмі пані Браніслава.

Фармальна справа выглядала так: Масква ўстанавіла кожнай вёсцы узровень абавязковых для дзяржавы паставак збожжа, бульбы, мяса і г.д. Памеры тых паставак былі значна большыя чым усялякія рэальныя ўраджаі, што дасягаліся на тых землях. Зразумела, што сяляне былі ня ў стане выканаць накінутага ім плану. Тады сілай, звычайна – ваеннай, у іх пачалі адбіраць і канфіскоўваць усё, што было ў вёсцы да спажываньня. У сялянаў не было чаго есьці і не было чаго сеяць. З 1930 году пачаўся масавы і сьмяротны голад, які працягваўся сем гадоў, зьбіраючы найбольш страшнае жніво ў 1933 годзе. Большасьць дэмографіі і гісторыкаў сёньня пагаджаецца, што ў тыя гады Сталін забіў голадам каля дзесяці мільёнаў чалавек.

“Страшныя і разнародныя абліччы голаду. Голад зрабіўся правілам жыцьця. Ва ўсё краіне толькі адзінкі мелі дастатковую колькасць ежы. Гэта былі вышэйшыя кіраўнікі і людзэры. Але абедзьве тыя катэгорыі складалі мізэрную частку грамадства. Мільёны галодных былі гатовыя на ўсё, абы дастаць кавалак хлеба... Голад падзяляў людзей. Многія з іх страцілі здольнасьць спачываньня, жаданьня дапамагаць іншым... На здымках з таго перыяду мы бачым людзей, якія абыякава праходзяць каля дзіцяці, што ляжыць у канаве, бачым жанчынаў, якія спакойна размаўляюць каля трупаў, што валяюцца на дарозе, бачым вазакоў, што сядзяць на вазах, з якіх вытыркаюцца мёртвыя рукі і ногі... Шасьцігадовая Таня Пакідка сарвала на градцы суседа галоўку часныку. Той зьбіў яе так, што калі яна дайшла дадому – памерла. Яе бацька – Сьцяпан, былы чырвоны партызан, узяў чацьвёра сваіх ужо апухлых ад голаду дзяцей і пайшоў да павятовых уладаў прасіць дапамогі. Калі яму адмовілі, ён сказаў сакратару павятовай рады, Палоньскаму: “Лепш зьешце іх, чым я буду глядзець, як яны пакутуюць”. І павесіўся на дрэве перад будынкам рады. Сялянка Федарчук зьлітавалася над дзецьмі суседа – шасьцігадовым Мыколам і двухгадовай Воляй, і абяцала, што будзе даваць ім кожны дзень па кубку малака. Але дзеці малака не атрымлівалі, бо іх бацька сказаў жонцы: “Ва ўсіх суседзяў дзеці даўно паўміралі, навошта нам карміць нашых? Трэба ратавацца самім, пакуль ня позна”. Сямігадовы хлопчык крадзе на базары рыбу. Разьюшаны натоўп гоніцца за ім, накідваецца на яго, растоптвае і разыходзіцца толькі тады, калі цела дзіцяці ляжыць ужо мёртвае. Селянін Васыль Лучко жыў з жонкай Аксанай, з адзінаццацігадовай дачкой і з двума сынамі – шасьцігадовым і чатырохгадовым. Яго жонка, жанчына энергічная, ездзіла ў Палтаву шукаць харчу. Адноўчы заходзіць да Васыля яго сусед і бачыць, што старэйшы хлопец вісіць у дзьвярах.

– Што ты зрабіў, Васыль?

– Павесіў хлопца.

– А дзе другі?

– Другі ляжыць у каморы, я павесіў яго яшчэ ўчора.

– Навошта ты зрабіў гэта?

– Няма чаго есьці. Калі Аксана прывозіць хлеб, усё аддае дзецям. А цяпер, калі прывязе, мне таксама дасьць зьесьці...

Страшныя трагедыі разыгрываліся ў той час, калі тыя, якія ездзілі ў іншыя рэгіёны, каб здабыць ежу, па вяртанні не заставалі ўжо нікога жывым. Вёскай кірвала сьмерць. Загадзя выкопвалі калектыўныя магілы на некалькі дзясяткаў тупаў – ніхто не сумняваўся, што праз некалькі дзён тыя ямы напоўняцца і трэба будзе капаць новыя... вазы, якія звозілі парэшткі да тых магілаў, зрабіліся ўсеагульным элементам вясковага пейзажу... па хатах хадзілі прадстаўнікі ўлады, пытаючы, хто памёр, і калі так, дапамагалі завезці цела да супольнага долу... Што людзі елі? Жалуды ішлі за далікатэс. Апроч таго вотруб'е, мякіну, бацьвіньне, лісьце дрэваў, трэскі, пілавінне, катоў, сабак, варонаў, дажджавых чарвякоў, жабаў. Вясной, калі зьяўлялася трава, дызентэрыя і панос бралі яшчэ большае жніво, чым голад. У сярэдзіне трыцятых гадоў сітуацыя з вясковым насельніцтвам зрабілася настолькі страшнай, што калі некага кідалі ў турму, ён лічыўся выбраньнікам лёсу – там прынамсі атрымліваў кавалак хлеба (Сяргей Максудаў – “Зьвенья”, Масква 1991).

Каб зламаць сялянскі супраціў, у вёсках зачынялі крамы, школы і медпункты. Сялянам нельга было выязджаць з вёсак, іх не пускалі ў гарады. На дарогах, перад уездам у вёскі прызнаныя апазіцыйнымі, былі пастаўленыя шыльды: “Тут нельга затрымлівацца, нельга ні з кім размаўляць!” З вёсак размешчаных уздоўж чыгункі сяляне выходзілі, калі праяздаў цягнік. Яны падалі на калені, узьнімалі рукі, крычалі: “Хлеба! Хлеба!” Бригада цягніка мела абавязак зачыняць вокны, зацягваць фіранкі.

Выміралі цэлыя сем'і, потым – цэлыя вёскі: “Завыла вёска, убачыўшы, што набліжаецца сьмерць. Ва ўсёй вёсцы вылі сяляне – ня быў гэта голас розуму ці душы, гэта было, як шум лісьця на ветры, ці як шлох саломы. Злосьць тады мяне брала: чаму яны так жаласна выюць, яны ўжо ня людзі, а крычаць так жаласна. Я выходзіла часам у поле і прыслухоўвалася: выюць. Ішла далей, ну, нібыта ўжо сьціхла, але раблю яшчэ некалькі крокаў і зноў чую – гэта ўжо суседняя вёска вые. І здаецца мне, што ўся зямля вые разам з людзьмі. Бога няма, хто ж тады пачуе?” (Васіль Гросман – “Усё цячэ”).

Пані Браніслава кажа, што самае горшае пачалося летам 1932 году. Тады выйшаў закон, які сяляне назвалі законам аб каласках. Той закон прыдумаў і напісаў Сталін. Гаворка ў ім ішла пра ахову калгаснай маёмасьці. Паводле гэтага закону можна было адмераць некалькі гадоў лагэру або нават растраляць таго, хто скраў хоць бы каласок збожжа ці морквіну, ці бурака. Падобнае пакараньне чакала трактарыста, калі ў яго сапсаваўся трактар, або калгасніка, калі ён згубіў матыку ці рыдлёўку.

Той закон быў абвешчаны на пачатку жніўня, калі збожжа яшчэ стаяла на палях. У многіх мясьцінах, там, дзе расла пшаніца ці жыта, пабудавалі невялікія вартавыя вежы. На тых вежах стаялі энкавэдысты са зброяй гатовай да стрэлу – яны павінны былі адганяць кожнага, хто хацеў бы сарваць у полі хоць бы каласок.

Уздоўж палёў і па дарогах на конях ездзілі патрулі НКВД – сачылі за ўборкай ураджаю. Нават піянераў прысылалі пільнаваць, але потым іх забралі – гэта былі дзеці, а дзяцей гинула больш за ўсё, ня толькі ад голаду, але таксама і таму, што іх выкрадалі людажэры.

Так што людзі бачылі збожжа, бачылі каласы. Хто меў яшчэ сілы, выходзіў з халупы, каб убачыць нівы, што ўзьнімаліся. Але сяляне павінны былі стаяць здалёк ад поля. Яны ведалі, што калі нехта наблізіцца да поля – грывне стрэл. А лета ў тыя гады выпадала гарачае, сьпякотнае, сонечнае. З вакна

халупы ўдалечыні віднеліся чорныя плямы, якія тырчэлі на гарызонце – гэта былі апранутыя ў лахманы, змучаныя ліхаманкай і тыфам ад галадоўкі людскія шкілеты. Некаторыя ўжо не вярталіся ў вёску, заставаліся там назаўжды.

Здаралася, узгадвае пані Браніслава, што пад энкэвэдыстам падаў конь, бо іхняя жывёла таксама была худая і слабая. Відаць было над збажыною сілуэт энкавэдыста, які сядзеў на кані. Сядзеў назіраў, а потым раптам знікаў. Проста пад ім падаў конь. Тады надыходзіў рэдкі момант надзеі, бо сярод энкавэдыстаў рабілася замяшальніцтва, і гэта былі такія хвілі, што можна было падбегчы да збожжа і сарваць трохі каласкоў. То ўжо было нешта, на дзень, на два, аднак жа – нешта.

Сьмерць была ад голаду, але была таксама ад ежы. Часам з гораду прыязджала агітацыйная брыгада і прывозіла хлеб. Людзі кідаліся, елі, елі, а потым крычалі, курчыліся ад болю. А былі сярод іх такія, што адразу паміралі.

Найгоршымі былі вобыскі. Зрывалі падлогі, перакопвалі кожны кавалак агароду, капалі ў полі. Шукалі, ці няма дзе-небудзь схаванай ежы. Тады забіралі ўсё, а гаспадара – у турму. Яе мужа, якога называе Юзік, бралі шэсьць разоў. Яна хадзіла ў раён, кленьчыла, плакала. Была шчасьлівай жанчынай, бо неяк яго выпускалі. А шчасьлівая была таму, што верыла ў Бога. “Бог чалавека ніколі не пакіне”, – кажа яна мне з перакананьнем. Яна найлепшы таму прыклад. Бо пазьней саслалі яе ў Казахстан, а мужа ўзялі на вайну. У Казахстане было так цяжка як ва Украіне, і ў дадатак горшы клімат. Восем кіламетраў хадзіла ў калгас на працу праз лёд і віхуру. Была ўпэўненая ў тым, што муж загінуў. І паглядзіце, а тут мой муж з вайны зьявіўся! А я даўно думала, што ён не жывы! Менавіта ад таго спатканьня нарадзіўся ксёндз Людвік, які сядзіць тут з намі і ўсьміхаецца.

Што бальшавікі выраблялі, гэтага не раскажаш. Прывёз нехта з гораду газету. А там на здымку збажына высокая. І напісана, што гарады галадаюць, што чэргі па хлеб дзень і ноч, бо сяляне лянуюцца, ня хочучь зьбіраць збожжа, усё марнуецца ў полі. Нянавісьць да сялянаў была страшная, але ж гэта яны паміралі ад голаду! Калі іх везьлі на адпраўку ў Казахстан, яны ехалі праз пустыя вёскі. Вокны забітыя дошкамі, дзьверы адчыненыя, гайдаюцца і рыпяць на ветры. Людзей ніякіх, можа толькі які энкавэдыст. Ніякай скаціны – скаціну альбо выразалі, альбо яна здохла. Нават сабака не забрэша – сабакі даўно зьедзеныя.

Максудаў лічыць, што злачынства генацыду, якім быў Вялікі Голад ва Украіне, афіцыйна называны калектывізацыяй сельскай гаспадаркі і будаваньнем калгаснага ладу, кінула на сельскую гаспадарку такі страшны праклён, што яна не ўзьнялася і ня стала на ногі да сёньняшняга дня: “Але жыцьцё пераможцаў у той бязьлітаснай вайне, – піша ён, – аказалася не такім ужо і вясёлым. Бо гэта была пірава перамога. Вытворчасць зерня, якая ў 1923-1928 гадах амаль падвоілася, пасьяла калектывізацыі цягам 25 гадоў утрымлівалася на тым самым нізкім узроўні, хоць колькасьць насельніцтва, безумоўна, расла. Жывёлагадоўля ўжо ніколі ня выправілася ад таго ўдару, якім было выразаньне, ці заморваньне голадам больш за сто мільёнаў коней, кароў, быкоў, авечак і свіньяў. Не падлягае сумненьню, што крызіс сельскай гаспадаркі ў СССР сягае сваімі каранямі тых далёкіх гадоў, той “перамогі”, якая аказалася паразай. Зямля і сяляне ўзялі, над

тым і хто іх адолеў такі рэванш, на які былі здольныя. Зямля перастала радзіць, а сяляне страцілі любоў да працы на раллі. Гэта была страшная, але справядлівая помста”.

Гісторыкі розным чынам тлумачаць генацыд на Украіне (і паўночным Каўказе). Расейскія гісторыкі бачаць у тым прыладу знішчэння традыцыйнага расейскага грамадства і будавання на яго месцы бясформеннай, пакорлівай, напалову рабскай масы homo sovieticus. Украінскія гісторыкі (між іншым, Валянцін Мароз) лічаць, што мэтай Сталіна было ратаванне Імперыі. Імперыя ня можа існаваць без Украіны. Між тым дваццатыя гады – гэта дэкада адраджэння нацыянальных украінскіх амбіцыяў, якія разьвіваюцца пад лозунгам: “Далей ад Масквы!” Галоўным захавальнікам украінскага духу зьяўляецца сялянства. Каб зламаць той дух, Сталін павінен знішчыць сялянства. Сялянаў-украінцаў у той час было каля 30 мільёнаў. Значную іх частку можна было б вынішчыць тэхнічна, будуючы сетку газавых камераў, але Сталін не зрабіў гэтай памылкі. Той, хто будаваў камеры, браў на сябе ўсю віну, пакрываў сябе ганьбай забойцы. Сталін жа ўсклаў віну за злачынства на саміх ахвяраў: “Паміраеце з голаду, бо ня хочаце працаваць, ня бачыце карысьці, якую дае калгас. У дадатак, – наракаў, – з-за вас галадае насельніцтва гарадоў, жанчыны ня могуць карміць немаўлятаў, бо ня маюць малага, дзеці ня могуць хадзіць у школу, бо занадта слабыя.”

Украінская вёска канала ў маўчанні, у ізаляцыі ад сьвету, грызучы кару дрэў і лыка ўласных лапцэй, акружаная пагардай і нянавісьцю людзей з гарадоў, якія стаялі на вуліцах у бясконцых чэргах па хлеб.

У Львове ўстаю на досьвітку. Калі выхожу на вуліцу, яшчэ цёмна. Але вось далёка гойдаецца агеньчык: набліжаецца першы трамвай. Трамваем еду на вакзал і купляю білет на прыгарадны цягнік да Драгобыча. Калі я прыязджаю, ужо сьветлы дзень, і нават, паміж рэдкімі хмаркамі зьяўляецца бледнае сонца (зараз люты). На пероне мяне чакаюць Лешак Галяс і Альфрэд Шрэер. Пан Галяс сьпяшаецца на працу, але пан Шрэер ужо пенсіянер і можа прысьвяціць мне свой дзень.

Да Драгобычу цягнуцца пілігрымкі, бо гэта той гарадок, у якім жыў, ствараў і загінуў Бруна Шульц. Пан Шрэер якраз быў вучнем Шульца, які, апроч таго, што пісаў і маляваў, яшчэ навучаў ручной працы і красьлюнку ў Гімназіі імя Уладзіслава Ягайлы. “Калі нам не хацелася нічога рабіць на лекцыі, мы прасілі, каб расказаў нам байку. Ён перапыняў лекцыю і расказваў, вельмі любіў гэта.”

Шульц жыў у аднапавярховым доме на вуліцы Фларыянскай 12, адкуль да гімназіі на вуліцы Зялёнай было вельмі блізка, можа некалькі сотняў метраў, дастаткова было прайсьці праз дзьве малыя вулачкі і прыгожы, стары сквер. Побач стаіць касьцёл і зноў сквер. За тым касьцёлам, на ўскрайку скверу, сёньня знаходзіцца пякарня. У тым месцы, у 1942 годзе, гестапавец Карл Гюнтэр застрэліў на вуліцы Бруна Шульца. У Гюнтэра быў маленькі, дамскі пісталет.

Жыцьцё вялікага Шульца прайшло ў тым маленькім гарадку, а нават у зусім невялікім трохкутніку паміж Фларыянскай, Зялёнай і скверам перад пякарняй. Сёньня людзі могуць прайсьці гэты шлях за некалькі хвілінаў, задумваючыся над таямніцай незвычайных уяўленьняў Шульца. Але сумнеўна, каб яны дайшлі да ясных і разумных высноваў. Адночы гэты прыгожы гарадок адкрыў свае незвычайныя сакрэты. Адночы, і толькі Бруна Шульцу, які

быў яго чуйнай і ўражлівай часткай, яго далікатным духам, які перасоўваўся ў маўчаньні.

Таму цалкам недарэчным выглядае маё пытаньне: “Пан Альфрэд, а ў якім месцы былі цынамонавыя крамы?” Шрэер прыпыняецца, у яго позірку мешаніна нечаканасьці, іроніі і нават дакору. “Дзе былі цынамонавыя крамы? – паўтарае ён. – Яны былі ва ўяўленьні Шульца! Там сьвязаціся. Там пахнулі такім непаўторным чынам!”

Пан Шрэер хоча паказаць мне свае ўладаньні, а дакладней тое, што некалі належала ягонай сям’і. Вось тая аптэка была ўласнасьцю ягонага дзеда, а той дом належаў ягонаму бацьку, які рабіў дысэртацыю па хіміі ў Цюрыху і быў кіраўніком лабараторыі нафтаперагоннага заводу ў Ясьле.

Яго сям’я загінула ў гэта, а ўратаваліся тыя, хто жыве ў Аргентыне.

Сам пан Альфрэд пасьля вайны на працягу шаснаццаці гадоў іграў на скрыпцы і сьпяваў у кінааркестры, спачатку ў кінатэатры “Кіраў” (раней – “Ванда”), а потым у кінатэатры “Камсамалец” (раней – “Мастацтва”). Потым выкладаў у школе музыку.

“А тут, – кажа пан Альфрэд, бо мы ходзім па гарадку ўжо даволі доўга, – тут была бажніца, цяпер – склад мэблі. А тое сухое бадзьльце, пан, бацьчыць? Летам тут расьце высокае зельце. Ці магла тут мець свой ложка тая дзяўчына Тлуя, што зрабілася ідыёткай? Можна, магла мець.”

Усё такое няяснае, такое незразумелае. Шулец пісаў “Цынамонавыя крамы” ў 1933 годзе. Гэта быў самы страшны год Вялікага Голаду ва Украіне, а значыць недалёка ад Драгобыча. Пра тую вялікую трагедыю, што так хавалі ад сьвету, Шулец безумоўна нічога ня ведаў. Але якія тут дзейнічаюць сілы, якія токі, якія невядомыя нам самім асацыяцыі, сувязі і апазіцыі робяць так, што яго кніжка пачынаецца вялікай, адурманьвальнай выявай сытасьці?

“Адэля вярталася зіхатлівай раницай, як Памона з агню распаленага дня, высыпаючы з кошыка каляровае хараство сонца – бліскучыя, поўныя вады пад празрыстай скуркай чарэшні, таямнічыя, чырвоныя вішні, водар якіх перавышаў тое, што ўтрымлівалася ў смаку; абрыкосы, у чыёй мякаці быў залаты стрыжань доўгіх пасьяпаўдзённых часінаў; а побач з той чыстай паззіяй пладоў яна выкладвала набрынялыя сілай і пажыўнасьцю кавалкі мяса з клавіятурай цялячых рэбраў, водарасьці гародніны, нібыта забітыя галаваногія і мядузы – сыры матэрыял абеду яшчэ не сфармаванага ялавага смаку, вегетатыўныя і тэлурычныя інгрыдыенты абеду з дзікім і палявым пахам”.

Вяртаньне ў родны горад

Я першы раз у Пецярбургу. Жнівень, але нягледзячы на гэта, пануе холад ды імжыць дождж. Дастаеўскі лічыў, што хмарнае скандынаўскае надвор’е зьяўляецца рысай гэтага гораду: “Шэры восеньскі дзень, імглісты і гразкі, так панура і з такой крывой усьмешкай зазірнуў да яго праз мутную шыбу ў пакой, што Галядкін ужо ніякім чынам больш ня мог сумнявацца, што ён знаходзіцца ня ў нейкім там каралеўстве за сямю гарамі, але ў горадзе Пецярбургу...” (Ф.Дастаеўскі – “Двайнік”).

Аўтар “Нататак з падзямельля” часта падкрэсьліваў, што раздражнёнасьць, злосьць і меланхолія ягоных герояў маюць сваю сувязь з кліматам і настроем гораду: “З самай раницы пачала мне дакучаць нейкая

дзіўная прыгнечанасьць. Раптам мне здалося, што мяне самотнага, усе пакідаюць і што ўсе адварочваюцца ад мяне. Натуральна, кожны мае права запытацца: хто ж гэта тыя ўсе? Бо я ужо ж восем гадоў жыў у Пецярбургу і ня здолеў завязаць амаль ніводнага знаёмства” (Ф.Дастаеўскі – “Белыя ночы”).

Я ішоў з вакзалу (прыехаў начным цягніком з Масквы), думаючы пра пана Галядкіна і яго незвычайныя прыгоды. Зрэшты ня толькі пра яго. Пецярбург столькі разоў зьяўляўся ў аповесцях, у вершах і ў легендах, што падаецца горадам настолькі сапраўдным, наколькі выдуманым, а сіла таленту Пушкіна, Гогаля і Дастаеўскага робіць так, што часамі іх героі для нас больш рэальныя, чым тыя, каго мы ўласна мінаем ідучы па вуліцы.

Вуліца завецца Неўскі праспект і перасякае стары Пецярбург з усходу на захад. Чым больш яна набліжаецца да Нявы, тым большымі і багацейшымі становяцца камяніцы, гмахі і будынкі, што стаяць па абодва яе бакі. Сама архітэктура, усё больш пышная і годная, паведамляе, што мы даходзім да месца, якое мае асаблівую, значную, найвышэйшую вагу. І сапраўды, у канцы Неўскага праспекту, з правага боку, раптам, нібыта нехта адсланіў заслону, адкрываецца шырокая панарама Дварцовага пляцу.

Імпазантнае відовішча!

З левага боку пляцу, па ўсёй яго даўжыні цягнецца зялёная, сапфірава-белая, аздобленая хітрамудрымі карункамі, ажурамі і пілястрамі глыба Зімовага Палацу – рэзідэнцыя цароў.

Насупраць, на другім баку – стаіць доўгі, пакрыты сьветлай вохрай масіўны гмах Генеральнага Штабу.

А паміж тымі цудоўнымі будынкамі ляжыць шырокая, плоская і пустая, настолькі вялікая, што хацеў бы сказаць – неабсяжная прастора Дварцовага пляцу. Нешта там у яе канцы маячыць, недзе там прамільгне нейкі экіпаж, пройдзе нейкі чалавек, але ўсё гэта толькі падкрэсьлівае веліч таго месца, яго непарушную, нерухомую статыку.

Від гэтага пляцу, яго канцэпцыя, план і кампазіцыя маюць у сабе глыбокую сімваліку якая расказвае пра гэтую краіну больш, чым дзясяткі трактатаў і падручнікаў. Бо гэты пляц ёсьць ілюстрацыяй характару і структуры ўлады. Найбольш яе форму сімвалізуе Зімовы Палац – рэзідэнцыя пануючага. Яе ж правым плячом, самым важным і адзіным, зьяўляецца ня духоўная ўлада (не відаць тут царквы), ні прадстаўнічая ўлада (не відаць будынку парламенту), але армія, войска, зброя (гмах Генеральнага Штабу).

Манарх і ягоная армія – ці не таму расейскі арол – герб і сімвал дзяржавы, мае дзьве галавы, а не адну?

Па вуліцах старога Пецярбургу можна хадзіць бясконца. Столькі тут цікавай архітэктуры, столькі каналаў, столькі сквераў, столькі закутоў. Адсюль выехаў Пушкін на сваю сьмяротную дуэль (рог Неўскага праспекту і Мойкі), тут Ахматава пісала ўзрушаючы “Рэквіем”, сюдою езьдзіў на карэце герой аповесці “Пецярбург” Андрэя Белага – Апалон Апалонавіч Аблявухаў, які сказаў: “За Пецярбургам – нічога няма”. Калі я так вандрую па вуліцах забудаваных тысячамі грунтоўных жылых камяніцаў, у мяне ўвесь час узьнікае пытаньне: як у такой цьвердзі капіталу, прыватнай уласнасьці і багацьця маглі перамагчы бальшавікі? Бо ў гэтых дамах мясьцілася вялізная сацыяльная сіла, вялікія інтарэсы, фінансавая і арганізацыйная

¹ Удалы ход (фр.)

магутнасьць! Дзе ж былі усе тыя людзі, што яны думалі, што рабілі, калі Ленін захапіў уладу?

Амерыканскі гісторык – Рычард Пайпс так распавядае: “Курцыё Маляпартэ апісвае дэзарыентацыю і зьдзіўленьне ангельскага пісьменьніка Ізраэля Зэнгвіля, які знаходзіўся з візітам у Італіі, калі фашысты бралі там уладу. Уражаны адсутнасьцю барыкадаў, вулічных баёў і трупаў на ходніках, Зэнгвіль не хацеў верыць, што зьяўляецца сьведкам рэвалюцыі. Аднак жа, як сьцьвяджае Маляпарт, характэрнай рысай сучасных рэвалюцыяў ёсьць менавіта тое, што ўсю аперацыю праводзяць падрыхтаваныя ўдарныя групы, якія бяскроўным спосабам і амаль бясшумна захопліваюць важныя стратэгічныя пункты. Атака праводзіцца з такой хірургічнай дакладнасьцю, што грамадства ня мае паняцьця пра тое, што здарылася.

Гэтае апісаньне таксама пасуе да кастрычніцкага перавароту ў Расеі (які Маляпарт вывучаў і трактаваў як адзін з узораў *coup d'etat*¹. Бо ў кастрычніку большавікі адмовіліся ад масавых узброеных дэманстрацыяў і вулічных сутычак, якія арганізавалі па ўказаньні Леніна ў красавіку і ў ліпені таго ж году, а адмовіліся ад іх з той прычыны, што натоўп аказаўся цяжка кантралюемым, апроч таго ён правакаў уладу на контрудар. Замест гэтага, яны цяпер абаперліся на малыя, дысцыплінаваныя аддзелы жаўнераў і работнікаў, якімі камандавала ваенная арганізацыя партыі, што дзейнічала пад умоўнай назвай Ваенна-Рэвалюцыйны Камітэт. Гэтыя аддзелы занялі галоўныя камунікацыйныя і транспартныя пункты Петраграду а таксама прадпрыемствы камунальных паслугаў гораду – такім чынам няровныя цэнтры кожнай сучаснай метраполіі. Арганізацыю контратакі з боку ўраду яны зрабілі немагчымай, проста перарэзаўшы тэлефонную сувязь паміж урадам і Генэральным Штабам. Уся аперацыя была праведзеная так гладка і спраўна, што якраз у той час, калі яна адбывалася кавярні і рэстараны, а таксама опера, тэатры і кінатэатры, былі акружаныя натоўпамі, якія шукалі забавы і пацехі” (Р. Пайпс, “Расейская рэвалюцыя”).

Адрозьніваецца зьдзіўленьне Алексіса Таквіля, калі ён піша пра настроі напярэдадні францускай рэвалюцыі: “Зьдзіўляе, у якім незвычайным пачуцьці бяссьпека жылі ўсе тыя жыхары вышэйшых і сярэдніх паверхаў грамадскага будынку ў той момант, калі пачалася рэвалюцыя; ва ўсёй наіўнасьці духу яны разважаюць пра цноты народу, пра яго лагоднасьць, прывязанасьць, пра яго бязьвінныя ўцехі, калі над імі ўжо вісіць 93 год: камічнае і страшнае гэта відовішча” (А. Таквіль – “Былы лад і рэвалюцыя”).

Іншы край Еўропы, 125 год розьніцы, аднак жа ёсьць падабенства. У абодвух выпадках тым, хто кідаецца на штурм, перамогу прыносіць той самы чыньнік – чыньнік нечаканасьці.

Але мэтай маёй выправы быў не Пецяярбург, а разьмешчаны ў 150 кіламетрах на поўдзень Ноўгарад Вялікі і прафесар Аляксандр Пятровіч Грэкаў, які жыве там.

У сярэднявеччы Ноўгарад быў вядомым горадам, нечым падобным да Фларэнцыі ці Амстэрдаму Поўначы – дынамічным засяроджаньнем гандлю і рамёстваў, квітнеючым на працягу стагоддзяў асяродкам розных мастацтваў, асабліва сакральнай архітэктуры і іканалісу. Тут існаваў унікальны палітычны лад. Цягам 400 гадоў (XI-XV стагоддзі) Ноўгарад быў свайго роду незалежнай самакіраванай феадальнай рэспублікай, у якой вышэйшай уладай было веча гарадскога насельніцтва і навакольнага

вольнага сялянства. Народ выбіраў князя, які выконваў уладу ад яго імя і ў кожны момант мог быць адкліканым. Як на той час і ў той частцы сьвету былі – гэта нечуваныя звычаі. Сімвалам свабоды і самастойнасьці гэтага гораду-дзяржавы быў вялікі зvon, якім склікалі жыхароў на вечы. Таму, калі Іван III маскоўскі канчаткова заняў Ноўгарад у 1478 годзе і загадаў зьняць той зvon, гэта азначала, што горад страціў сваю незалежнасьць. Ёсьць гісторыкі, якія лічаць, што гэта быў адзін з тых гістарычных момантаў, якія вызначылі напрамак, па якім пайшла Масква і Расея. Ноўгарад быў горадам дэмакратычным, народаўладным, адкрытым сьвету, які ўтрымліваў кантакты з усёй Еўропай. Масква была экспансіўная, прасякнутая мангольскім уплывам, варожая да Еўропы – яна ўжо павольна ўваходзіла ў змрочную эпоху Івана Жахлівага. Калі б Расея пайшла ноўгарадскім шляхам, яна магла б стаць іншай дзяржавай чым той, на чале якой стала Масква. Але сталася інакш.

Валодзя П. жыве з таго, што пад пукатым помнікам Тысячагоддзя Расеі адлітым з цёмнай бронзы робіць памятныя здымкі экскурсіям, якія прыехалі ў Ноўгарад убачыць шэдэўры старой архітэктуры і жывапісу – мясцовы Крэмль (крэмль – гэта від духоўнай цытадэлі: абкружаная мурамі вялікая колькасьць цэркваў, кляштараў і гаспадарчых будынкаў, некалі – рэзідэнцыя княскай улады). Паколькі ніжнюю частку помніка ствараюць скульптуры постацьў 129 вялікіх расейцаў, Валодзя можа зрабіць вам здымак на тле такой групы славуцасьцяў і герояў, якую вы сабе абярэце. Калі гэта будзе экскурсія ваенных, Валодзя паставіць іх на тле Аляксандра Неўскага, Дзьмітрыя Данскога, Аляксандра Суворова, Міхаіла Кутузава, Івана Паскевіча. Калі прыедзе экскурсія якога-небудзь Саюзу Літаратараў, будуць здымацца на фоне Міхаіла Ламаносава, Івана Крылова, Аляксандра Грыбаедава і Міхаіла Лермантава. Настаўнікі заўважаць, што на здымку, які зрабіў Валодзя, яны знаходзяцца ў таварыстве Кірыла і Мяфодзія, Максіма Грэка і Ціхана Задонскага. Экскурсію дзяржаўных і гаспадарчых дзеячоў Валодзя разьмесьціць паміж Міхаілам Раманавым – пачынальнікам дынастыі, і шчуплай Кацярынай II, што сядзіць грацыёзна, задуменым Пятром I і горда выпрастаным Мікалаем I.

Занятак Валодзі мусяць прыносіць яму нядрэнны прыбытак, бо калі ён бярэ мяне да сябе дамоў, я бачу ў яго халасьцяцкай кватэры зьзяючыя цёмным металам розныя калонкі і музычныя цэнтры ўсялякіх “Панасонікаў”, “JVC” і “Соні”, якія гаспадар адразу ж запускае. Прысутнічае тут таксама прыгожая і зграбная дзяўчына, якая ўжо праз хвіліну размовы цалкам сур’ёзна просіць мяне, каб я заступіўся за яе і схіліў Валодзю да жаніцьбы: “Бо ён нізавошта ня хоча са мною пабрацца!” – Тлумачыць яна засмучаная і трохі надзьмута.

Мы вярнуліся да крамля, пад помнік. Нейкая школьная экскурсія, чакаючы Валодзю, які абяцаў ім здымак (Валодзя тут адзіны фатограф), стаяла ў імжыстым дажджы, схіленая над столікам, за якім Анна Андрэеўна прадавала памятныя паштоўкі. Калі дзеці пайшлі станавіцца для фатаграфіі, я пачаў выбіраць сабе паштоўкі з краявідамі. Ня ведаю, што стала прычынай, але ў пэўны момант Анна Андрэеўна, жанчына можа сарака гадоў, а можа шасьцідзсяці, выцягвае да мяне з куртатых рукавоў плашча свае далоні.

– Глядзіце, – кажа яна мне абураная і ў роспачы, – глядзіце, яны зрабілі мне мужчынскія рукі!

Яна паказвае свае жылістыя, шорсткія і масіўныя далоні і паўтарае:

– Яны зрабілі мне мужчынскія рукі!

З яе вуснаў гэта гучыць як самае страшнае абвінавачваньне, як жудасьць, як праклён.

“Ужо маладой дзяўчынай, – тлумачыць з крыкам і пачынае плакаць, – я павінна была працаваць як сьлесар. Усё жыцьцё – як сьлесар. І цяпер глядзіце, – кажа яна мне з болем і жудасьцю ў голасе, – цяпер у мяне мужчынскія рукі!”

І хоць яна бачыць іх штодзённа – яна глядзіць на свае далоні з мешанінай сораму і жудасьці.

Хударлявая, дробная Анна Андрэеўна, жанчына з сівеючымі валасамі і бледным змарнелым тварам, пагражае пры мне сталёвымі кулакамі моцнага спрацаванага сьлесара.

Аднак жа ў тым сваім праклятым лёсе, урэшце, знаходзіць пэўныя ясныя прабліскі, крыху нейкага чалавечага задавальненьня, бо праз момант дадае: “Яны зрабілі мне мужчынскія далоні, зрабілі мяне сталінскай, але камуністкай мяне не зрабілі ніяк, ніколі!”

Яна паволі супакойваецца, а калі я адыходжу, кажа ўжо звычайным голасам, мяккая і прымірэнчая: “Каб яшчэ трохі далі пажыць нармальна”.

Трэба мінуць вялікі Сафійскі Сабор (шэдэўр XI ст.) і пайсьці ўглыб крамля, прайсьці праз розныя падворкі і дзядзінцы, каб дайсьці да вялікага, старога будынку, у падзямельлях якога працуюць прафесар Грэкаў і яго жонка Валянціна Барысаўна. Гэта вялізнае памяшканьне, а дакладней некалькі злучаных падвалаў, у якіх стаіць шэраг доўгіх і шырокіх сталоў пакрытых стосамі дробных кавалкаў муру. Паўсюль гарыць сьвятло, інакш тут было б змрочна, і нават цёмна. За кожным сталом сядзяць два-тры чалавекі, кожны з іх штораз выбірае кавалак муру і ўважліва яго разглядае. Пануе поўная, уважлівая і сканцэнтраваная цішыня, толькі зрэдку – і гэта важны момант – яна перарываецца воклічам:

– У мяне вока Ільлі!

– У мяне блакіт! Гэта хіба пакутніцы Параскеві!

І пачынаецца дыскусія, нарады, параўноўваньні.

Вось, што тут робіцца.

Побач з ноўгарадскім крамлём стаяла шмат меньшых цэркваў і манастыроў. Да іх належала царква Перамяненьня Гасподня пабудаваная ў сярэдзіне XV ст. на невялікім пагорку ў трох кіламетрах ад крамля. У 1380 годзе група ананімных мастакоў (праўдападобна сербаў) аздобіла царкву ўсярэдзіне цудоўнымі фрэскамі. Паверхня тых фрэсак складала каля 350 квадратных метраў. Падчас другой сусьветнай вайны расейцы пераўтварылі царкву ў бункер і пункт артылерыйскага назіраньня (гэта адзінае ўзвышша на плоскай, пакрытай лугамі, бязьлеснай раўніне), у які немцы увесь час стралялі з гарматаў і мінамётаў. Паколькі ў царкву білі больш за два з паловай гады, калі скончылася вайна, замест сьвятыні на ўзгорку ляжала больш чым пяцімятровая гара друзу. Наступныя дваццаць гадоў гара зарастала травой і кустамі, а ў 1965 годзе нехта пачаў капацца ў тым друзе і знаходзіць невялічкія, каляровыя фрагменты фрэсак. За апошнія некалькі гадоў уважліва перакапалі 300

кубічных метраў друзу і адсялі з яго дзесяць кубічных метраў каляровай драбязы, якую перавезьлі ў ноўгарадскі крэмль, у тое месца, дзе прафесар Грэкаў з жонкай і групай энтузіястаў дваццаць гадоў спрабуюць нанова скласьці з тых каменьчыкаў, кавалачкаў і чась-цінак, разьбітых і перамолатых артылерыйскім агнём, старыя фрэскі з чатырнаццацістага стагоддзя, у якіх ананімныя мастакі перадалі сваё бачаньне Перамяненьня Гасподскага.

Уздоўж сьценаў усёй майстэрні разьмешчаныя драўляныя рамы, у якіх ляжаць ужо знойдзеныя фрагменты то галавы Хрыста, то арэол Сьвятога Яфрэма, то шаты маладога пакутніка.

“Найбольшая складанасьць у тым, – кажа прафесар, – што фрэскі ніколі не былі дакладна сфатаграфаваныя, таму няма дакументацыі і часам трэба абапірацца на няўпэўненыя і падманлівыя сьведчаньні відавочцаў”.

Размаўляючы з Александрам Пятровічам я ўсьведамляю, што ў гэты момант гавару з чалавекам, які мае асаблівае і незвычайнае ўяўленьне.

Гэтае ўяўленьне павінна быць напоўненае тысячамі пыталнікаў, дылемаў. Кавалачак муру, на якім захаваўся сьлед агеньчыка: ці то фрагмент польмя, у якім зьяўляецца Бог, ці наадварот, гэта частка пякельнага агню, у які Найвышэйшы скідае закаранелых і непапраўных грэшнікаў. А тая чась-цінка муру, на якой захаваўся выразны сьлед сьлязы? Ці то сьляза Маткі, калі яна кладзе Сына Чалавечага ў магілу, ці сьляза шчасьця на твары адной з жанчынаў, калі яна даведваецца, што Хрыстос уваскрос?

“І праз шэсьць дзён, – гаворыцца ў Евангельлі сьвятога Мацьвея, – узяў Ісус Пятра, Якава і Яна, брата ягонага, і ўзьвёў іх на гару высокую адных, і перамяніўся перад імі, і зазьзяла аблічча Ягонае, як сонца, а ўбраньне Ягонае стала белае як сьвятло (Мц.17,1-2).

Якія з тых залатых праменьняў, рассыпаных на адным са сталоў, зьяўляюцца часткай гэтага сонца? Якія з тых белых абломкаў, што ляжаць у адной са скрынак – фрагменты тых шатаў, якія зрабіліся белымі, як сьвятло?

“А хто спакусіць аднаго з малых гэтых, што веруюць у Мяне, таму лепей было б, каб павесілі жорны млынскія на шыю яго і ўтапілі яго ў глыбіні марской” (Мц.18,6).

Ці гэтыя абломкі хваляў, якія нехта ўважліва аглядае пад лямпачкай, сімвалізуюць менавіта тыя грозныя глыбіні марскія, ці хутчэй гэта вобраз мора, па якім Хрыстос ідзе як па сушы да сваіх вучняў?

“Як вам здаецца? Калі б у нейкага чалавека было сто авечак і заблудзілася адна з іх; ці не пакіне ён дзевяноста дзевяцёх у гарах і ці ня пойдзе тую шукаць, што заблудзілася?” (Мц.18,12).

А той кудзер воўны, малюнак якога захаваўся на адным з фрагментаў, належыць да адной з тых дзевяноста дзевяці выхаваных і паслухмяных авечак, ці гэта сьлед легкадумнай і непакорнай авечкі, якую цяроплывы Пастыр шукае па гарах?

Назіраючы, як з тысячы крупінак, камячкоў і крошак, з пылінак, часьцінак і каменьчыкаў прафесар і ягоныя вучні гадамі складваюць згубленыя абразы сьвятых, людзей і легендаў, адчуваю нібыта ў тым халодным і запыленым падзямельлі я быў сьведкам нараджэньня неба і зямлі, усіх колераў і формаў, анёлаў і каралёў, сьвятла і цемры, добра і зла.

З Ноўгараду еду ў Менск на зьезд Беларускага Народнага Фронту. На той зьезд мяне запрасіў іх вялікі пісьменьнік – Васіль Быкаў. Быкаў высокі, рослы мужчына, маламоўны, нават маўклівы, але маўклівы дабразычліва, прыязна. Герой аднаго з ягоных раманаў (“Кар’ер”) – Агееў вельмі нагадвае

з выгляду і паводзінаў самога Васіля. Агееў наведвае сваё роднае мястэчка, шукае сьляды мінулага: “...Ён агледзеўся. Плошча, вядома, зьмянілася так, што не адразу пазнаеш, але царква стаяла на ранейшым месцы, і яна памагла яму з’арыентавацца. Далей трэба было павярнуць у завулак. Прыглушыўшы зразумелую трывогу ў душы, Агееў хуткім крокам скіраваў ад цэнтру да ўскраіны, перш за ўсё на яго Зялёную – добра яму знаёмую вулічку, забудаваную звычайнымі, амаль вясковымі драўлянымі дамкамі з невялічкімі агародамі і садкамі, якія ўпіраліся канцамі ў шырачэзны глыбокі роў з ручаём і старымі дрэвамі на схілах.”

Па ўсёй Беларусі, краіне раўніннай, плоскай як спакойнае мора, летам зялёнай і сафіравай ад валошак, а зімой белаі і чорнай ад варонаў, поўна такіх мястэчак, як тое, якое наведвае Агееў. Беларусь – гэта краіна сельскагаспадарчая, сялянская і беларуская мова захавалася менавіта на вёсцы. Гэта праяўляецца і падчас паседжаньня зьезду. Шмат дэлегатаў з гораду прамаўляе некалькі выказаў па-беларуску, а потым прабацаецца і пераходзіць на расейскую – на гэтай мове ім лягчэй гаварыць. Дэлегаты з вёсак тых цяжкасьцяў ня маюць. Важнае для Масквы стратэгічнае становішча Беларусі спрычынілася да таго, што і царызм, і бальшавікі праводзілі тут метадычную, жорсткую і зацятую палітыку русіфікацыі. У трыццатыя гады расстралялі альбо вывезьлі амаль усю беларускую інтэлігенцыю. Расправы арганізоўваў давераны Берыі і яго прыяцель, грузін Цанава. Тых, хто гінуў абвінавачвалі, што яны зьяўляюцца агентамі Польшчы. Маскве патрэбна было, каб Беларусь насяляла расейскамоўнае насельніцтва, нават не расейскі народ, толькі расейскамоўнае насельніцтва.

На зьездзе шмат гаворыцца пра вынікі Чарнобыльскай катастрофы. Бо радыёактыўная хваля з электрастанцыі ўдарыла перш за ўсё па Беларусі. Штомесячнік “Нёман”, які выдаецца ў Менску, друкуе здымак беларускага хлопчыка, народжанага пасля выбуху ў Чарнобылі. Хлопец белы як парцаляна, з вялікімі, чорнымі і смутнымі вачыма, і замест валасоў – сьветлы пух па ўсёй галаве.

Я пераўтвараюся ў слых, калі адзін з дэлегатаў разважае, чыё дамінаваньне для Беларусі найбольш пагражальнае – Расеі ці Польшчы? І прыходзіць да высновы, што Польшчы, бо Польшча больш прыцягальная.

Цэлы дзень аўтобусам з Менску, да майго роднага Пінску. Той самы крайд ад раніцы да вечару, нібыта спыніўся на месцы. Недзе толькі плыткае і крутое рэчышча Нёману. Недзе простая лінія Агінскага каналу.

Пінск. Я адчуваю сябе як Агееў: “Прыглушыўшы зразумелую трывогу ў душы, Агееў хуткім крокам скіраваў ад цэнтру да ўскраіны, перш за ўсё на яго Зялёную – добра яму знаёмую вулічку, забудаваную звычайнымі, амаль вясковымі драўлянымі дамкамі з невялічкімі агародамі і садкамі, якія ўпіраліся канцамі ў шырачэзны глыбокі роў з ручаём і старымі дрэвамі на схілах.”

Апоўдні я пайшоў у касьцёл. Пасьля імшы, калі выходзілі людзі, я падышоў і спытаў, ці помніць хто маіх бацькоў, якія працавалі тут, у школе. І сказаў, як мяне завуць. Аказалася, што тыя, хто выходзіў з імшы, былі вучні маіх мамы і таты, пастарэлыя на пяцьдзясят гадоў.

Я вярнуўся ў дом свайго дзяцінства.

Працяг будзе.